

BƏDİİ ÜSLUBDA METAFORANIN ÜSLUBİ ROLU

Açar sözlər: bədii üslub, metafora, dilçilik, bədii əsər, məcazlar sistemi

Key words: literary style, metaphor, linguistics, fiction, system of metaphors

Ключевые слова: художественный стиль, метафора, языкознание, художественное произведение, система выразительных средств

Sözün təbiəti, leksik mənası, semantik quruluşu, funksional variasiyaları, ifadəlilik imkanları və digər xüsusiyyətləri hər zaman dilçilik elminin diqqət mərkəzindədir. Dilin əsas vahidi olan söz dilçiliyin leksikologiya bölməsində, sözün leksik-semantik planda öyrənilir. Lakin söz dilin ən ümdə vahidi olduğuna görə, həm də ünsiyyət yaradan əsas vasitəsidir. Onun bu cəhəti nitqlə bağlıdır. “Nitqdə isə sözün təbiəti bir vəziyyətdə qalmır” (1, 4). Söz nitq prosesində müxtəlif dəyişikliklərə uğrayır. İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə xidmət edən söz nitqin xarakterindən asılı olaraq rəngarəng funksiyalarda çıxış edir. Mətnin səciyyəsi ilə əlaqədar sözün mənası və funksiyaları dəyişir. Söz bir tərəfdən əşyavi-məntiqi məna, digər tərəfdən isə bu məna ilə yanaşı əlavə ekspressiv-emosional çalarlar da istifadə edə bilər.

Bədii yaradıcılıqda dilin əsl estetik təsiri bədii obraz və bədii lövhələr yaradan leksik vahidlərin düzgün, yerli-yerində seçilib işlənməsindən asılıdır. Burada söz adi, neytral sözdən seçilir, məzmunca daha dolğun, daha mənalı və daha təsirli olur, estetik funksiya etibarilə isə olduqca qüvvətlidir.

Hər bir xalqın yaratdığı dil ünsiyyət vasitəsidir. Nitq isə öz növbəsində ünsiyyətin yaradıcısı kimi çıxış edir. Ümumxalq dili nitq prosesində ünsiyyətə çevrilib müxtəlif formalarda çıxış edir.

Bədii üslubda ümumxalq dili “bir növ incəsənət materialı kimi çıxış edir” və kommunikativ funksiya ilə yanaşı estetik funksiyasını da müvəfəqiyyətlə yerinə yetirə bilər. Bədii üslubda dil bütövlükdə, bütün üslubları və nitqin müxtəlif növləri ilə iştirak edir. “Bədii ədəbiyyatın sərəncamına keçdikdə dilin və nitqin materialı, xüsusən söz xəzinəsi tamamilə yeni, dəyişilmiş bir şəkildə istifadə edilir. Bədii üslub bu söz materialını estetik funksiyasına tabe edərək işlədir. Burada ümumxalq dilinin hər cür vasitəsilərinin istifadəsi ilə yanaşı, söz və birləşmələr öz adi lüğəvi mənasından əlavə yeni mənalara və üslubi çalarlara ifadə etmə bacarığına da yiyələnir”.

Bədii dil obrazlı dildir. Bədii dildə söz fikir ifadə etməklə kifayətlənmir, obyektiv varlığın obrazlı təsvirinə də xidmət edir.

Söz bədii dildə obraz yaradan, hadisələrə subyektiv qiymət verən, dərin və incə hisslər ifadə edə bilən, oxucunun estetik zövqünü oxşayan, ona qüvvətli emosional təsir göstərən bir vasitə kimi çıxış edir. Başqa cür deyilsə, estetik funksiya malik bədii dildə söz bədii ifadə və bədii təsvir vasitəsinə çevrilir. Sözün bu dərəcəyə qədər yüksəlməsinin səbəbi onun semantikasının dərinliklərində gizlənən müxtəlif xarakterli məcazi mənalara olmasındır.

Məcaz sözün semantikasından irəli gələn bir hadisədir və daimə obrazlılığa meyl göstərən insan təfəkkürünün məhsuludur, dilin kateqoriyalarından biridir.

Məcaz dilin ifadəlilik imkanlarını artıraraq, onun lüğət tərkibini zənginləşdirən amildir. Məcazi mənalara lüğət tərkibinin ən ifadəli hissəsi olan obrazlı leksikanın yaranmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. “Sözün əlavə vəzifədə, dolayısı yolla ifadə etdiyi məna məcazi məna adlanır” (D.Əliyeva. praktik üslubiyyat. Bakı, 2011, s. 16).

Məcazın ən ifadəli və ən məhsuldar növü metaforadır (yunan sözü “metaphora”, yəni məna köçürülməsi). Dilçilik elmində metafora bədii təsvir vasitəsi kimi qiymətləndirilir. Halbuki, metaforanı yalnız bədii dilə aid hesab etmək olmaz. Metafora, ümumiyyətlə, emosional-ekspressiv xarakterə malik canlı danışq dilinə aiddir. “Metafora elə bir şeydir ki, o, zəruri şəkildə insanın təbiətindən irəli gəlir və nəinki poetik nitqdə, hətta və ən əvvəl, obrazlı ifadələrə və parlaq epitetlərə daima müraciət edən xalqın məişət-danışq dilində əmələ gəlir” (2, Герман Пауль. Принципы истории языка, Изд-во иностр. лит. М., 1960, s. 114).

Həmin fikri metaforanın təbiəti ilə xüsusi olaraq maraqlanan B.Meylax da təsdiq edir: “Metafora yalnız bədii dilin yox, ümumiyyətlə, insan təfəkkürünün malıdır”. (3, В.Мейлах. Процесс творчества и художественное восприятие. Комплексный подход: опыт, поиски, перспективы». М., Искусств (1985) Yalnız insan təfəkkürü varlığında mövcud olan müxtəlif əşyalar arasındakı bənzər əlaqələri dərk edib, onları eyni söz tərkibi ilə adlandırmağı bacarır. Bu isə metaforanın geniş işlənmə diapazonuna malik olduğunu bir

daha təsdiq edir. Belə ki, birinci növbədə yalnız danışiq dilinə məxsus olan metafora geniş şəkildə bədii dildə, yeri gəldikcə publisistikada da istifadə edilir. Yalnız danışiq dilindən fərqli bədii üslubda metaforanın daha mənalı və daha orjinal formaları meydana çıxır. Bədii yaradıcılıqda metafora ən qüvvətli bədii ifadə və bədii təsvir vasitəsi kimi çıxış edir.

Metaforanın əmələ gəlməsi müxtəlif yollarla mümkün olur. Həmin müxtəliflik metaforanın rəngarəng formalarının meydana çıxmasına səbəb olur. Belə ki, bənzəyişin xarakterindən asılı olaraq metaforanın cürbəcür növləri əmələ gəlir. Metaforanın ən geniş yayılmış formaları əşya və hadisələr arasında mümkün olan aşağıdakı bənzəyiş əlaqələri nəticəsində yaranmışdır:

1) zahiri cəhətdən oxşarlıqla əlaqədar əmələ gələn metaforalar. Məsələn, insana aid cəhətlərin adı oxşarlıq nəticəsində başqa əşyaların üzərinə köçürülməsi: qabın boğazı, ayaqqabının burnu, çayın qolu, südün üzü və s.;

2) daxili əlamətlərinə görə oxşarlıq nəticəsində əmələ gələn metaforalar: məsələn, tülkü, maral, aslan, canavar, quzu, göyərçin, sona və sairə heyvan və quş adları insan üzərinə köçürüldükdə həmin sözlər metaforaya çevrilir;

3) insan və ümumiyyətlə canlılara məxsus hərəkətlər əşyaların üzərinə köçürüldəndə metafora əmələ gəlir. Məsələn: ölüm gəzir, fikir doğulur, işlər axsayır, ay doğur və sairə;

4) əksinə, bütün feillər cansız əşyalar bildirən isimlərə birləşib onları canlandırır.

Məsələn, adam quruyub, insan kök salır və s. Bu cür məcazlara dilçilikdə frazeoloji metaforalar da deyilir.

Beləliklə, metafora müxtəlif əşyalar arasında müqayisə prinsipi əsasında əmələ gəlir. Bir sıra hallarda bunun üçün ən parlaq və canlı təsəvvürlərdən istifadə edilir. Nəticədə mənalı və ifadəli metaforalar yaranır. Məsələn, qızıl, ulduz (adam haqqında) və sairə bu tipli metaforalar obrazlı müqayisə nəticəsində əmələ gəlmişdir. Odur ki, hər metaforada gizli müqayisə vardır. Hətta metaforaya məxsus həmin cəhət bəzi alimlərə onu ixtisar edilmiş təşbeh hesab etməyə də əsas verir. Lakin bu fikrə haqlı olaraq etiraz edənlər də var. Bu barədə Musa Adilov yazır, “Metaforalar təşbehə nisbətən daha qüvvətli təsir yaradır. Burada maksimum yığcamlıq nəzəri cəlb edir”. (4) Əlbəttə, bəzi metaforalar çox asanlıqla müqayisəyə çevrilə bilər. Bu cəhət əsasən təsviri qiymətverici metaforalara məxsusdur. Məsələn, *bic*, *hiyləgər adamı tülkü* adlandıranda metafora əmələ gəlir, lakin *tülkü kimi hiyləgərdir* ifadəsini bir şəxsə aid işlədəndə bu, müqayisədir. Yaxud, *mərmər sinə* metaforik epitetdir, *sinəsi sanki mərmərdir* dedikdə isə müqayisədir. Bununla belə, bu cür çevriliş həmişə mümkün olmur. Məsələn, *dağın ətəyi, südün üzü, çayın qolu, çarpayının ayağı* və s. bu kimi terminoloji xarakterə malik metaforalardan heç bir zaman müqayisə düzəltmək mümkün deyil. Üslubi metaforik birləşmələri də müqayisəyə çevirmək olmur; məsələn: *eşqin çırağı, azadlığın günəşi, insanlığın baharı* və s.

Göründüyü kimi, alim müqayisə ilə metaforanı tutuşdurub, məcazın hər iki növünü bir-birindən ayıran cəhətləri müəyyənləşdirməyə çalışmışdır ki, məhz həmin fərqləndirici əlamətlər nəzərə alınarsa, metaforanı müqayisədən çox asanlıqla ayırmaq olar.

Metaforanın təbiətini ilk dəfə qədim yunan alimləri və birinci növbədə Aristotel təyin etmişdir. Antik alimlər metaforanı sözün semantikasından irəli gələn bir hadisə kimi qiymətləndirmişlər. Belə ki, Aristotel metaforanın əmələ gəlməsində müxtəlif əşya və hadisələr arasındakı bənzəyiş kimi əlaqələrin mövcudluğu və adları olmayan əşyaları adlandırmağı əsas səbəb kimi qeyd etmişdir. Metaforanın bədii vasitə kimi rolunu isə qədim Roma alimi Kvintilian çox düzgün təyin etmişdir. O, metaforanı məcazın ən gözəli hesab etməklə yanaşı, onu “təbiətin vergisi” kimi qiymətləndirmişdir. Metafora, yaxud məna köçürməsi nitqi gözəlləşdirməklə bərabər, adları olmayan əşyalara ad da verir. O, əsasən təsir göstərmək, müəyyən bir cəhəti nəzərə çatdırmaq üçündür.

Bu tərif də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Əksinə, onların bu haqda irəli sürdükləri nəzəriyyələr bir sıra cəhətdən müasir elmimizin nailiyyətlərini qabaqlamışdır. Filologiya elmində metafora səciyyəsinə görə iki cür olur: 1) ümumişlək metafora; 2) üslubi, yaxud poetik metafora.

Sözün məcazi mənasından törənmiş, lakin artıq sabitləşmiş, bir sıra hallarda isə terminə çevrilmiş metaforalar ümumişlək hesab edilir; məsələn: *dağın ətəyi, çayın qolu, ağacın başı, çəkmənin burnu, ay doğub, tufan qopub* (dava, mərəkə mənasında), *tülkü, it, aslan, ilan* və sairə bu cür metaforalar ümumxalq xarakterinə malikdir.

Üslubi, yaxud poetik metafora isə sırf bədii dilin məhsuludur. O, üslubi məqsədə müvafiq bədii əsərdə əmələ gəlir və bədii üslubun malı olaraq qalır. Adətən, bu cür metaforalar danışiq dilində işlənir. Çünki onların burada işlənməsi sadəcə olaraq komik təsir bağışlar və onlar danışiq nitqinin dəqiqliyini və aydınlığını poza bilər. Əksinə, yüksək, obrazlılığa malik poetik metaforanın bədii dildə aktivliyi dərhal hiss olunur. Çünki poetik metafora bədii üslubun ən qüvvətli bədii ifadə və bədii təsvir vasitəsidir. Məhz ən təsirli

bədii lövhələr və qəhrəmanların ən parlaq təsviri bədii əsərdə poetik metafora vasitəsilə yaradılır. Bundan başqa, metafora bədii əsərin dilini ifadəli, təsirli, mənalı etməklə yanaşı, obrazlı və yığcam şəkildə açılışında böyük rol oynayır, dinləyicinin (yaxud oxucunun) estetik zövqünü oxşaya bilir. Çünki poetik metafora birinci növbədə estetik elementdir, bədii sistemin elementidir.

əzizim ulu dağlar,
çeşməli, sulu dağlar,
burda bir qərib ölmüş,
göy kişnər, bulud ağlar.
və ya
qış günəşi uzaqdan yorğun-yorğun
baxırdı yamaclara.

Poetik metafora obrazlı təfəkkürün bəhrəsidir. Onun əmələ gəlməsi dialektik xarakter daşıyır. Poetik metafora varlığın obrazlı dərk etməsi zamanı – hissi duyğular və məntiqi qavranışın dialektik vəhdəti nəticəsində meydana çıxır. Obrazlı təfəkkürün sahibi olan yazıçı bəzən elə obyektlər arasında əlaqələrin olduğunu duyur və dərk edir ki, bu adi təfəkkür üçün mümkün deyil. Həmin obyektlər əksərən mücərrəd və konkret anlayış bildirən əşya və hadisələrin adıdır. Yazıçı mürəkkəb fəlsəfi ümumiləşdirmələr əsasında həmin əşyaları bir-birilə bağlayır və əlaqələndirir.

Poetik-üslubi metaforaların əksəriyyəti fərdi xarakter daşıyır. Varlığın əşya və hadisələrinə subyektiv qiymət verməyə çalışan sənətkar sözün dərinliklərində gizlənən mənalı üzə çıxarır qüvvətli obrazlılığa malik metaforalar yaradır. Sənətkarın yaradıcılıq fantaziyası və fitri qabiliyyəti əsasında meydana çıxan bu cür metaforalar əsərin ideyası və məzmununun obrazlı şəkildə açılışına xidmət edir, bədii məziyyəti isə yeniliyindən, “gözlənilməz” olduğundan, təbiiliyi və məntiqiliyindən, oxucunun təfəkkür və duyğularına buraxdığı təsirin dərəcəsi ilə qiymətlənir.

Metafora da digər bədii ifadələrə qoşularaq bədii əsərin ümumi fonunda anlaşıla bilər, məntiqə sığışa bilər. Obrazlı, təsirli və orijinal metaforalar yaratma qabiliyyəti fitri istedadın əlamətlərindən biridir. Aristotelin dediyi kimi, “yalnız bunu heç kimdən öyrənmək mümkün deyil, bu bacarıq istedadın əlamətidir”.

Doğrudan da, böyük sənətkarların dilində metaforalar əsasən ifadəli, ekspressiv və orijinal olur. Bu cür metaforalar yazıçının fərdi üslubunu fərqləndirməkdə də əhəmiyyətli bir amil kimi özünü doğruldur.

Bədii əsərdə orijinal metafora yaratmaq yazıçıdan böyük bacarıq, fitri istedad tələb edir. Yalnız belə keyfiyyətlərə malik olan sənətkarın yaratdığı metaforalar böyük təsir gücünə malik olur. Sənətkar metaforadan bacarıqla istifadə etməli, üslubi məqsəduyğun olanını yaratmalıdır. Əks təqdirdə metafora anlaşılır, “süni, dumanlı çıxır, obrazlılıq, ifadəlilik əvəzinə, boş taqıltıdan başqa bir şey olmur” (4, 213). Yazıçı metaforadan müxtəlif üslubi məqamlarda istifadə edir. Məsələn, Mir Cəlal başqa əsərlərində olduğu kimi, “Bir gəncin manifesti” povestində də metaforadan üslubi məqsəduyğun olaraq məharətlə istifadə etmişdir.

Metafora ədəbi qəhrəmanların bir-birinə olan münasibətlərini müəyyənləşdirməkdə də mühüm rol oynayır. “Dostluq qalası” romanından seçilmiş nümunələrə diqqət edək: “O çıxandan sonra qoca arvad bir xeyli qapıya baxıb, dərin bir ah çəkərək: – Bu quduz olub ki, - dedi. “– Atəm, atəş! Qoçaqlar, yumun bu bayquşun ağzını”. “– Ax, kərtənkələ rəngli əqrəblər! Gör necə irəli cumurlar”. Bu cümlələrdəki quduz, bayquş, əqrəb sözləri ilə müəllif mənfi surətlərə olan nifrətini, kinini, qəzəbini ifadə etmiş və beləliklə, qüvvətli metafora yaratmışdır. Gül, çiçək, meşə, dəniz, su və s. sözlər bədii əsərlərin dilində üslubi məqsəddən asılı olaraq canlı insan kimi təsvir olunur. Bu sözlərin içərisində dəniz sözü xüsusilə diqqəti cəlb edir. Sənətkar dəniz sözü vasitəsilə obrazlılıq yaradır. Fikrin daha təsirli, mənalı verilməsinə nail olur: “İndi bu dəniz Tapdığın gözü qabağında sərilib qızmar yay günəşi altında sakit-sakit yatırdı”; “Dəniz pıçıldayır, onlar isə susurdular”.

Bədii üslubda dilimizin söz xəzinəsinin rolunu, sözlərin semantikasi ilə bağlı istifadə qaydaları və funksiyalarını, sözün ifadəlilik imkanlarını, sözdə obrazlılıq, emosionallıq və ekspressivlik kimi keyfiyyətlərin əmələ gəlmə səbəbləri və yollarını tədqiqi dilçilik elmi üçün, dilin ekspressiv imkanlarının genişlənməsinə xidmət edəcək.

Ədəbiyyat:

1. Т.Əfəndiyeva. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, 1980.
2. Г.Пауль. Принципы истории языка, Изд-во иностр, лит. М., 1960
3. В.Мейлах. Процесс творчества и художественное восприятие. Комплексный подход: опыт, поиски, перспективы». М., Искусств, 1985
4. M.Adilov. R.Rzanın dili və üslubi haqqında bəzi qeydlər. "Azərbaycan" jurnalı, №2, 1963, səh.213
5. M.Səfərov. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, "Elm və təhsil", 2016

The methodical role of metaphor in manner

Summary

The true aesthetic effect of language in artistic creativity depends on the proper, locally chosen lexical units that create artistic images and artistic boards. Here the word is chosen from a neutral, neutral word, it is more content, more meaningful and more effective, and the aesthetic function is quite powerful. The reason for the word's rise to such an extent is the existence of various figurative meanings hidden in the depths of its semantics. The most expressive and most productive type of metaphor is metaphor. In linguistics, metaphor is regarded as a means of artistic description.

Стилистическая роль метафоры в художественном стиле

Резюме

Истинный эстетический эффект языка в художественном творчестве зависит от правильных, локально выбранных лексических единиц, которые создают художественные образы и художественные изображения. Здесь слово отличается от нейтрального, нейтрального слова, оно более содержательное, более значимое и более эффективное, а эстетическая функция довольно сильная. Причиной этому является наличие у слова различных переносных значений, скрытых в глубинах его семантики. Наиболее выразительным и наиболее продуктивным выразительным средством в языке является метафора. В лингвистике метафора рассматривается как средство художественного описания.

Rəyçi: dos. Ş.Ağakışiyeva